

Hârût-Mârût Kıssasının Kritiği

Maşallah TURAN ^{ID}

Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı, Mardin, Türkiye
Assoc. Prof., Mardin Artuklu University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Tafsir, Mardin, Türkiye
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5555-6298> | ROD ID: <https://ror.org/0396cd675>
masallahturan25@gmail.com

Makale Bilgileri	Öz
Makale Geçmişi Geliş: 06.09.2023 Kabul: 01.02.2024 Yayın: 30.06.2024	Kur'an-ı Kerim'de yer alan <i>Hârût-Mârût</i> kıssası, çoğunlukla Hârût ve Mârût'un insanlara sihir öğretmesi tarzında anlaşılmıştır. Bu bağlamda bahsedilen iki ismin, melek olma dışında iki peygamber veya iki hükümdar yahut iki rahip ya da iki sihirbaz olabileceğine dair yorumlar yapılmıştır. Burada dikkatimizi çeken en önemli husus, meleklerle indirildiği belirtilen bilginin, sihir dışında bir şey olabileceği ihtimaline yeterince yer verilmemiş olması hususudur. Hâlbuki âyette bahsi geçen bilginin sihir olmayıp sihrin mahiyetine ait olan bilgiler olabileceği ihtimali bizce çok kıymetlidir. Ancak bu ihtimalin gerek tefsirlerde ele alınıp alınmadığı, gerekse âyetin orijinal metni açısından ne oranda bir gerçekliğe sahip olabileceği olgusunun detaylı bir şekilde incelenmesi gereklidir. Acaba Kur'an'da kendilerinden bahsedilen Hârût ve Mârût isimlerinin gerçekliği nedir? Bunlar gerçekten iddia edildiği gibi sihir mi öğretmişlerdir? Şayet öğrettikleri sihir değilse gerçekte öğretilen bilginin keyfiyeti nedir? Elinizdeki çalışma, bahsedilen soruların ikna edici cevaplarını bulabilmek adına gösterilen çabaları analitik bir bakış açısıyla değerlendirerek, Kur'an'ın anlatımını esas almak suretiyle daha tatminkâr bir sonuca ulaşma maksadıyla kaleme alınmıştır. Farklı okumalardan ve yapılan çeşitli değerlendirmelerden, kıssada bahsedilen Hârût ve Mârût'un iki melek olmasının, öğrettikleri şeylerin ise sihrin mahiyetine ait bilgiler olarak kabul edilmesinin daha isabetli olduğu ve âyetin bağlamını bozmadan uygun bir yorumda bulunmaya elverişli olduğu ortaya çıkmaktadır.

Criticism of the Hârût-Mârût Parable

Article Info	Abstract
Article History Received: 06.09.2023 Accepted: 01.02.2024 Published: 30.06.2024	The story of <i>Hârût-Mârût</i> in the Qur'an is mostly understood as Hârût and Mârût teaching people magic. In this context, comments were made that the two names mentioned could be two prophets, two rulers, two priests, two magicians, apart from being angels. The possibility that the information that was revealed to angels could be something other than magic has not been adequately explained attracts our attention. However, it is remarkable that the information mentioned in the verse is not magic, but about the nature of magic. It is necessary to examine in detail whether this possibility is discussed in the commentaries and to what extent this view is realistic in terms of the original text of the verse. What is the reality of the names Hârût and Mârût mentioned in the Qur'an? Did they really teach magic as claimed? If what they teach is not magic, what is the quality of the information? This aims to reach a more satisfactory conclusion by evaluating the efforts made to find convincing answers to the questions mentioned from an analytical point of view, based on the Qur'an's narration. From different readings and various evaluations, it is revealed that it is more accurate to accept that Hârût and Mârût are two angels, and that what they teach is information about the nature of magic, and it is convenient to make an appropriate interpretation without spoiling the context of the verse.

Atıf/Citation: Turan, Maşallah. "Hârût-Mârût Kıssasının Kritiği". *Akif* 54/1 (2024), 77-94.
<https://doi.org/10.51121/akif.2024.56>

"This article is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License** (CC BY-NC 4.0)" / Bu makale, **Atıf-GayriTicari (CC BY-NC 4.0) Uluslararası Lisansı** altında lisanslanmıştır."

Giriş

Hârût ve Mârût'un kim oldukları ve onların insanlara öğrettiği belirtilen bilgilerin ne olduğu konusu, sihirle ilgili bir mahiyet taşıdığından dolayı kısa da olsa sihir hakkında bilgi vermek faydalı olacaktır. Türkçede büyü ve efsun olarak isimlendirilen *sihir*, Arapça bir kelime olup, gözbağcılık ve hilekârlık yöntemleri uygulanarak sahte olanı gerçekmiş gibi göstermektir. Sihir, özü yönünden olağanüstü değildir. Onun bir özel sebebi vardır. Bu sebep bilinmediğinden olay, harika olarak hayal edilmektedir. Yani sihir sahte olanı, bazı hilelerle gerçekmiş gibi göstermeyi sağlamaktadır.¹

Kur'an-ı Kerim'de yer verilen Hz. Musa kıssasında anlatıldığı şekliyle sihir, özü itibariyle harikulâde bir olay değildir. Ancak çoğunlukla harika gibi gösterilen olayın o şekilde görülmesine neden olan gerekçe bilinmediğinden olağanüstü zannedilir. Nitekim "Hz. Musa zamanında sihirbazlar, ağaçtan ve deriden yapılmış birtakım iplerin ve sopaların içlerine özel olarak civa doldurmuşlar, gizlice sihir alanına yerleştirilmiş ısıyla ve güneşin ısıyla bunlar ısınmış ve oynayıp kıvrılarak hareket etmeye başlamışlar ve ortada korkunç birçok yılan dolaşıyormuş gibi görünmüştür."² Buradaki olay olağandışı olsa bile, mahiyeti itibariyle olağanüstü olmaktan uzaktır.

Tarihsel sürecine baktığımızda ise "Sihir ve sihirbazlık, insanlık tarihinin en eski medeniyetlerinden birini kuran ve başkentleri Bâbil olan Keldânîlere kadar uzanmaktadır. Bu gizemli yapı Mısır, Harran ve Hint bölgelerinde güçlü gelenekler oluşturmuş ve bu medeniyetlerin belirleyici unsuru olmuştur. Hem eski Mısır'da uzun bir dönem köle statüsünde yaşayan, hem de uzun yıllar Bâbil sürgününde kalan Yahudiler sihir ve sihirbazlık konusuna aşına idiler. Mısır ve Bâbil medeniyetlerinden etkilenen Yahudiler, sihir ve sihirbazlık konusunda güçlü bir geleneğe sahip olmuş, Endülüs Yahudileri on altıncı yüzyılda sihir öğreten bir okul bile açmışlardır. Uzun yıllar açık kalan bu okul, Orta Çağ Avrupası'nda sihir ve büyücülüğün yayılmasında etkili olmuştur."³

Sihirle ilgili verilen kısa bilgilerden sonra asıl konumuz olan ve Kur'an-ı Kerim'de anlatılan Hârût-Mârût kıssasına bir göz atalım. Konuyu ele alan Kur'an âyeti şöyledir:

وَاتَّبَعُوا مَا تَتْلُو الشَّيَاطِينُ عَلَىٰ مُلْكِ سُلَيْمَانَ وَمَا كَفَرَ سُلَيْمَانُ وَلَكِنَّ الشَّيَاطِينَ كَفَرُوا يُعَلِّمُونَ النَّاسَ السِّحْرَ وَمَا أُنزِلَ عَلَى الْمَلَكَيْنِ بِبَابِلَ هَارُوتَ وَمَارُوتَ وَمَا يُعَلِّمَانِ مِنْ أَحَدٍ حَتَّىٰ يَقُولَا إِنَّمَا نَحْنُ فِتْنَةٌ فَلَا تَكْفُرْ فَيَتَعَلَّمُونَ مِنْهُمَا مَا يُفَرِّقُونَ بِهِ بَيْنَ الْمَرْءِ وَزَوْجِهِ وَمَا هُمْ بِضَارِينَ بِهِ مِنَ أَحَدٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ وَيَتَعَلَّمُونَ مَا يَضُرُّهُمْ وَلَا يَنْفَعُهُمْ وَلَقَدْ عَلِمُوا لَمَنِ اشْتَرَاهُ مَا لَهُ فِي الْآخِرَةِ مِنْ خَلَاقٍ وَلَبِئْسَ مَا شَرَوْا بِهِ أَنفُسَهُمْ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ

"Onlar, Süleyman'ın hükümlerini hakkında şeytanların uydurduğu söylediklerine uydular. Gerçek şu ki Süleyman kâfir olmadı, fakat şeytanlar kâfir oldular; çünkü insanlara sihri ve Bâbil'de iki meleğe, Hârût'la Mârût'a indirileni öğretiyorlardı. Hâlbuki bu iki melek, 'Biz ancak imtihan vasıtasıyız; sakın küfre sapma!' demedikçe hiç kimseye bilgi vermezlerdi. Fakat onlar bu iki melekten, kadın ile kocasının arasını açacak şeyleri öğreniyorlardı. Oysa Allah'ın izni olmadıkça onunla hiç kimseye zarar veremezlerdi. Yine de kendilerine fayda sağlayan değil, zarar vereni

¹ Emrullah Fatiş, "Meleklerin Masumiyeti Bağlamında Harut ve Marut Problemi", *Bilimname* 24/1 (2013), 139; Heyet, *Kur'an Yolu Tefsiri* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2022), 1/166-174.

² Fatiş, "Meleklerin Masumiyeti Bağlamında Harut ve Marut Problemi", 139.

³ Ali Parlak, "Esbâb-ı Nuzûl Bağlamında Hârût ve Mârût Kıssasının Mahiyet Analizi", *Ankara Üniversitesi İFD* 55/1 (2014), 5.

öğreniyorlardı. Andolsun onlar, bu sihri satın alan kimsenin âhiretten nasibi olmadığını çok iyi biliyorlardı. Karşılığında kendilerini sattıkları şey ne kötüdür, keşke bilselerdi!”⁴

Mealiyle beraber orijinal metnini de verdiğimiz âyette, şeytanların öğrettikleri şeyler doğrudan “sihir” olarak tarif edilirken, meleklere inen bilgiler ise farklılığı gerektirecek şekilde “ما / mâ” ism-i mevsûliyle nitelendirilmiştir. Ancak buradaki ince nüans çoğunlukla göz ardı edildiği için meleklere inen bilgilerin de sihirden başka bir şey olmadığı zannedilmiştir. Nitekim şu cümlede bu anlayışı net bir şekilde görmek mümkündür: “Ana teması meleklere insanlara sihir öğretmesi olan bu kıssa, geç dönem bir Yahudi tefsir kitabı olan Midraş Avkir’de de benzer şekilde geçmektedir.”⁵ Bu cümlede ileri sürülen teze göre, Hârût-Mârût kıssasının aslı, meleklere insanlara sihir öğretmesidir; bu tema Yahudi kaynaklarında da benzer bir şekilde ele alınmaktadır. Bu iddia, esas itibarıyla meleklere sihir öğrettiği varsayımının kaynağının Yahudi kaynakları olduğunu belirtmesi bakımından önemlidir. Şu değerlendirmede de sihir öğretiminin kastedildiği iddiası mevcuttur: “Kur’ân-ı Kerîm’de Hârut ve Mârut’tan bahseden tek âyette, Yahudiler tarafından Hz. Süleyman’a atılan iftiralar ve Hârut ve Mârut’un sihir öğretmesi olmak üzere iki ana konuya değinilmektedir.”⁶

Ancak âyet-i kerimeyi, meleklere insanlara sihir öğretmesi tarzında anlamada ısrar etmek, beraberinde bağlamla da uyumsuz birtakım problemlere yol açmaktadır. Zira “âyetin geleneksel şekilde anlaşılması; hem âyetin, sihrin çirkin bir şey olduğuna dair vermek istediği mesajı örtmekte, hem de bu işi savunmaları meşrulaştırmaktadır.”⁷ Hâlbuki âyette açıkça sihir şeytanlara nispet edilmekte ve küfür sebebi olarak vurgulanmaktadır.

Kimi zaman kıssanın, meleklere insanlara sihir öğretmesi şeklinde ele alınmasının doğuracağı sakıncaların farkına varan değerlendirmelere rastlamak mümkün olsa da başka problemlere yol açacak tavırlar sergilendiğini görmek şaşırtıcıdır. Nitekim şu değerlendirmede bahsettiğimiz tutarsızlıkları görmek mümkündür: “Bu âyet Medine döneminde sihirle uğraşan ve sihrî Hz. Süleyman ile Hârût ve Mârût adlı iki melek tasavvuru üzerinden meşrulaştırmak isteyen bir grup Yahudi hakkında nazil olmuştur. Burada Hârût ve Mârût adlı iki meleğin zikredilmiş olması, bunların tarihsel gerçekliğe sahip olduğu anlamına gelmez. Muhatapların belli bir anlam yüklediği ve bunun üzerinden aktüel bir düşünce ürettiği bu kıssanın âyette zikredilmesi muhataplarla ortak bir dil kullanarak bu dil üzerinden bir mesaj iletmeye matuf olup hadisenin tarihsel bir gerçekliğe sahip olduğunu göstermez.”⁸ Dikkat edilirse, nüzul sebebinden hareketle, sihirle uğraşan ve bu uğraşısını meşrulaştırmak isteyen bir grup Yahudi’den bahsedilmektedir. Dolayısıyla olayın, meleklere insanlara sihir öğretmekle ilgisinin bulunmadığı vurgulanmak istenmiştir. Bu kabul edilebilir bir tavrıdır. Ancak hemen akabinde, zikredilen iki meleğin tarihsel bir gerçekliğe sahip olmadıkları iddia edilmektedir. Muhatapların aslı olmayan bir efsane uydurdukları, vahyin de bu efsane üzerinden onlara mesaj vermek istediği ileri sürülmektedir. Bu ikinci teori ise kabul edilebilir olmaktan uzaktır.

Efsane iddiasının çok uçuk kaçabileceği hissedildiğinde ise kıssada bahsedilen iki kişinin peygamber olabilecekleri tezi ortaya atılmakta ve şöyle denmektedir: “Hârût ve Mârût’un tarihsel gerçekliğe sahip olmadığını, şayet konu tarihsel gerçeklik bağlamında değerlendirilecekse, bunlardan maksadın insanlığın kadim medeniyetlerinden biri olan Bâbil medeniyetini ilim ve hikmetle ihya eden iki kutlu peygamber olduğunu söylemek

⁴ Kur’an Yolu Tefsiri, Heyet (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2022), el-Bakara 2/102.

⁵ Parlak, “Esbâb-ı Nuzûl Bağlamında Hârût ve Mârût Kıssasının Mahiyet Analizi”, 8.

⁶ Şuayip Karataş, “Kur’ân’da Geçen Hârut ve Mârut İsimlerinin Melekliliğine Dair”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of International Social Research* 12/62 (2019), 1788.

⁷ Parlak, “Esbâb-ı Nuzûl Bağlamında Hârût ve Mârût Kıssasının Mahiyet Analizi”, 11.

⁸ Parlak, “Esbâb-ı Nuzûl Bağlamında Hârût ve Mârût Kıssasının Mahiyet Analizi”, 14.

mümkündür.”⁹ Bu değerlendirmede de şöyle bir tutarsızlık ortaya çıkmaktadır. Melekler insanlara sihir öğretmemiştir, ancak iki kutlu peygamber insanlara sihir öğretmişlerdir. Hâlbuki sihir kötü bir şey ve meleklerin bunu öğretmeleri kötü bir davranış ise aynı durum peygamberler için de geçerlidir. Kıssa bağlamında iddia edilen insanlara sihir öğretme işini iki kutlu peygamberin yapmış olması, kötü olan bir durumu iyi olan bir mahiyete çevirmemektedir.

Başka bir değerlendirmede ise kıssada anlatılan iki melek mecazî olarak iki rahibin kastedildiği iddia edilmekte ve şöyle denmektedir: “Tefsirler bu âyetin açıklamasında, ilk defa bu meleklerin öğretmesinden sonra büyüün dünyaya Bâbil’den yayıldığını anlatırlar. Ama tefsircilerin kafasını karıştıran husus, nasıl olur da bir meleğin, Allah’ın haram kıldığı bir işi, bir bilgiyi insanlara öğrettiğidir.”¹⁰ “Kilisenin, Allah’ın rızasını kazanmak için ömrünü dine vakfeden rahipleri ve kilise idarecilerini ‘melek’ olarak isimlendirmesi dikkat çekicidir. Kilisenin kullandığı bu mecazî deyim ‘Bâbil’ mabedinde görevli rahiplerden Hârut ve Mârut için kullanılmış olamaz mı?”¹¹ “Büyüden Yahudi halkını korumaya çalışan Hârût ve Mârût, Ahid Sandığı’nı taşıyan rahipler, Allah’ın gerçek melekleri değil, melek unvanı müteşâbihen kendilerine verilmiş mabet görevlileri idiler. Bunlar Yahudilerin sürgün döneminde Bâbil mabedinde görevli, cemaatlerini büyücülere karşı korumaya çalışan bilge kişilerdi.”¹² Nispeten uzun olarak naklettiğimiz bu değerlendirmeye göre, kıssada anlatılan Hârût ve Mârût iki melek değiller, mabette görevli iki rahiptirler. Bunun yanı sıra sözü edilen iki rahip insanlara sihri öğretmiyorlardı, onları büyücülere karşı koruyacak bilgileri öğretiyorlardı. Öğretilen şeyin sihir olmayıp büyücülüğe karşı korunmayı sağlayacak bilgiler olabileceği tezi makul bir çerçeveye otururken, kıssada bahsedilen iki kişinin mabet görevlisi iki rahip olduğu savı ise ikna edici herhangi bir delile dayanmamaktadır.

Hârût ve Mârût’un iki melek olmadığını, sihirle uğraşıp şeytanlaşan iki insan olduğunu ileri süren bir değerlendirme de şu şekildedir: “Sihri öğreten iki melek değildir, onu öğreten iki şeytan adamdır, adları da Hârût ve Mârût’tur. Hârût ve Mârût insan ismidir.”¹³ “Hârût ve Mârût, Yahudi sihirbazlarından iki sihirbazdır.”¹⁴ Bu görüşle benzerlik arz eden başka bir değerlendirme şöyledir: “Hârût ve Mârût’un Bakara 102. âyetinde geçen ‘en-Nâs’ kelimesinden bedel olması, yani bunların insanlardan iki kişi olmaları daha iyi bir tercih olacaktır.”¹⁵

Hârût ve Mârût hakkındaki farklı bir değerlendirme de şudur: “Hârût ve Mârût hep iki melek olarak gösterilmiştir. Hâlbuki bunların iki melek olmadığını söyleyen rivayetlerle, iki melek olduğunu söyleyen rivayetlerin oranları birbirine eşittir. Bu arada Süleyman Ateş’in âyete ‘meleklerle hiçbir şey indirilmedi’ şeklinde yorumladığı görüşü, kanaatimizce doğruya en yakın olan görüştür.”¹⁶ Bu değerlendirme bağlamında, kıssada bahsedilen iki kişinin melek olma veya olmama ihtimalinin eşit olduğu dile getirilmektedir. Burada daha fazla ön plana çıkarılmak istenen husus ise âyetin orjinal metninde geçen “ل”nın, şey anlamına gelen ism-i mevsûl olarak alınmaması, cümleyi olumsuz yapan nefiy edatı olarak kabul edilmesidir. Bu durumda kıssada anlatılan iki kişiye herhangi bir şey indirilmediği anlamı ortaya çıkmaktadır. Ancak bu iddiayla ilgili olarak şöyle bir problem ortaya çıkmaktadır: Eğer kıssada bahsedilen iki meleğe herhangi bir şey inmediyse, âyetin metninde geçen “Hâlbuki bu iki melek, ‘Biz ancak imtihan vasıtasıyla; sakın küfre sapma!’ demedikçe hiç kimseye bilgi vermezlerdi. Fakat onlar bu

⁹ Parlak, “Esbâb-ı Nuzûl Bağlamında Hârût ve Mârût Kıssasının Mahiyet Analizi”, 14.

¹⁰ Ekrem Sarıkçıoğlu, “Babil’de Hârut ve Mârut’un Melekliği Meselesi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İFD* 33/2 (2014), 141.

¹¹ Sarıkçıoğlu, “Babil’de Hârut ve Mârut’un Melekliği Meselesi”, 142-143.

¹² Sarıkçıoğlu, “Babil’de Hârut ve Mârut’un Melekliği Meselesi”, 146.

¹³ Fatiş, “Meleklerin Masumiyeti Bağlamında Harut ve Marut Problemi”, 145.

¹⁴ Fatiş, “Meleklerin Masumiyeti Bağlamında Harut ve Marut Problemi”, 147.

¹⁵ Ahmet Bedir - H. Hüseyin Tunçbilek, “Harut ve Marut İki Melek mi?”, *Harran Üniversitesi İFD* 10/4 (2002), 27.

¹⁶ Bedir - Tunçbilek, “Harut ve Marut İki Melek mi?”, 3.

iki melekten, kadın ile kocasının arasını açacak şeyleri öğreniyorlardı.” ifadeleri, nasıl izah edilecektir. Dikkat edilirse âyetin devamında açık bir şekilde meleklerin bilgi vermelerinden ve insanların da onlardan bilgi alıp öğrenmelerinden bahsedilmektedir. O halde meleklerle herhangi bir şey inmedi iddiası çok tutarlı gözükmemektedir. Elmalılı'nın ifadesiyle “âyetin maba'dindeki siyaki buna (cümleyi olumsuz yapan nefiy edatı olmasına) müsaid olsa (idi), biz de bunu tercih ederdik, fakat siyak buna müsait görünmüyor.”¹⁷

Bu konuyla alakalı olarak bahsedilen diğer bir husus vardır ki o da 'meleklerin masumiyeti'ni ortadan kaldıran ve aslı İsrailiyâta dayanan 'Zühre hadisi'dir. Bu rivayet münasebetiyle “Hârût ve Mârût'un melek olmakla birlikte insanlara hem sihir hem de insanların arasını açacak büyüleri öğrettikleri, zina etmek ve adam öldürmek gibi fiilleri işledikleri, şarap içtikleri ve Zühre isimli kadınla ilişkiye girdikleri iddia edilmektedir.”¹⁸

Gelinen noktada Hârût ve Mârût'un nasıl birer varlık oldukları ve öğrettikleri şeyin mahiyetinin tam olarak ne olabileceği konusu, üzerinde durulması ve açıklığa kavuşturulması gereken önemli bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır. O halde öncelikle muteber delillerden hareket etmek suretiyle Hârût ve Mârût'un kim olduklarını, sonrasında ise öğrettikleri şeyin hakikatinin ve içyüzünün ne olduğunu temel kaynaklardan hareket ederek ortaya koymak gerekmektedir.

1. Hârût ve Mârût'un Kim Oldukları Konusu

Taberî, Hârût ve Mârût'un kim olabileceklerine dair ilk sırada, kendisinin de tercih edip kabul ettiği şu değerlendirmeye yer verir: “İnsanlar, Hz. Süleyman'ın mülkü hakkında şeytanların okudukları sihre tabi oldular. Hâlbuki Yüce Allah, her iki meleği üzerine sihir indirmiş değildi. Ancak şeytanlar, Bâbil'de insanlara yani Hârût ve Mârût'a sihir öğretmek suretiyle küfre girdiler. Buna göre iki melek ile kastedilenler, Cebrâîl ve Mîkâîl'dir. Zira anlatıldığına göre Yahudilerin sihirbazları, Davud'un oğlu Süleyman'a ismi geçen iki melek tarafından sihir indirildiğini iddia ediyorlardı. Yüce Allah ise bunu yalanlamış ve elçisi Muhammed'e, Cebrâîl ve Mîkâîl'e kesinlikle sihir indirmediğini açıklamıştır. Bu durumda Hârût ve Mârût insanlardan iki adamın isimleridir, onlar şeytanlardan öğrendikleri sihri, insanlara öğretiyorlardı.”¹⁹ Bu yoruma göre âyetin orjinal metninde geçen “لَا”، cümleyi olumsuz yapan nefiy edatı olarak kabul edilmektedir. Taberî bu görüşü ilk sırada verdikten sonra hemen akabinde âyetin metninde geçen “لَا”nın, şey anlamına gelen ism-i mevsûl olarak alınmasının da mümkün olabileceğini belirtir ve bu görüşü benimseyenleri tefsirinde açıklar. Bu ikinci yoruma göre Hârût ve Mârût, meleklerden herhangi iki melektir.²⁰

İmam Mâturîdî, Taberî tefsirinde yer verilen farklı görüşlere değindikten sonra ikinci ihtimal çerçevesinde Hasan el-Basrî'den, âyette bahsedilen Hârût ve Mârût'un iki fasık ve inatçı adam olabileceklerini aktarmaktadır.²¹ Sa'lebî, Hârût ve Mârût isimlerinin Süryanice iki isim olduğunu, 'zühre hadisi' olarak bilinen rivayet bağlamında, melek olmakla birlikte insanlara sihir ve onların aralarını açacak büyüleri öğrettiklerini, kendilerine imtihan için verilen şehvet sebebiyle şarap içtiklerini, zina edip adam öldürmek gibi fiilleri işlediklerini dile getiren detaylı

¹⁷ Muhammed Hamdi Yazır Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1979), 1/446.

¹⁸ Karataş, “Kur'an'da Geçen Hârût ve Mârût İsimlerinin Melekliğine Dair”, 1788.

¹⁹ Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Câmiu'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'an* (Lübnan: Mûessesetu'r-Risâle, 1420), 2/420.

²⁰ Taberî, *Câmiu'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'an*, 2/420-421.

²¹ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd Mâturîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an* (Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426), 1/523.

nakillere yer vermektedir.²² İmam Beğavî de Sa'lebî gibi Hârût ve Mârût'un meleklerin en iyilerinden olduklarını ancak imtihan edildiklerini ve nefislerine yenik düşüp günah işlediklerini söylemektedir.²³ İmam Kurtûbî, Hârût ve Mârût'un kim olduklarına dair farklı görüşlere işaret ettikten sonra, onların insanlara öğrettikleri şeylerin ne olabileceğine dair hassas bir değerlendirme yapıp iki şeytan oldukları yönünde kanaatini belirtmektedir.²⁴ Öğretilen şeyin mahiyetine dair tartışmalar bir sonraki başlıkta ele alınacağı için burada Kurtûbî'nin yaptığı değerlendirmenin ayrıntısını vermeye gerek görmedik. İbn Kesîr de Taberî'nin tercih ettiği ve ilk sırada zikrettiği Hârût ve Mârût'un iki adam oldukları görüşünü aktarır. Akabinde Hasan b. Ebî Ca'fer kanalıyla, Abdurrahman b. Ebzâ'nın (ö. 70/689) bu âyeti "iki melike (hükümdara) herhangi bir şey inmedi" şeklinde okuduğunu aktarmaktadır. Bu yoruma göre âyette iki melekten değil, iki melik yani hükümdar olan Davud ve Süleyman peygamberden bahsedildiği söylenmiş olmaktadır. Akabinde bazılarının Hârût ve Mârût'un cinlerden iki kabile olduğunu iddia ettiklerini ve bunun son derece tuhaf bir görüş olduğunu da belirtmektedir.²⁵ Müfessir Şevkânî, Kurtubî'nin, Hârût ve Mârût'un üzerlerine vahiy inen iki melek olmayıp, şeytanlardan iki kişi oldukları yönündeki değerlendirmesini âyetlerin zahirine ve üslubuna aykırı görmekte, bahsedilen kişilerin iki melek olmalarının önünde herhangi bir engel olmadığını ve Yüce Allah'ın dilediği şekilde kullarını sınava tabi tutabileceğini belirtmektedir.²⁶

Son dönem tefsir âlimlerinden İbn Âşûr ise Hârût ve Mârût kelimelerinin, Keldânice olan "Hârûkâ" ve "Mârûdâh" isimlerinin Arapçalaşmış hallerinden ibaret olduğunu söylemektedir. Ona göre "Hârûkâ", Keldânilerde (dünyanın uydusu olarak kabul edilen) Ay'ın ismidir, "Mârûdâh" ise Müşterî yani (güneş sisteminin en büyük gezegeni olan) Jüpiter'in ismidir. Keldâniler gök cisimlerine tapmaktaydılar. Zira onlar toplumlarındaki eski sâlih ve âlim olan kimselerin öldükten sonra yıldızlar şeklinde gökyüzüne yükseltildiğine inanmaktaydılar. Bu görüşe göre âyette bahsedilenler iki melek değil, eskiden âlim, sâlih ve hikmet sahibi olan iki insan idiler. Bunlardan iki melek diye bahsedilmesi, onların melekleri akla getiren iyi özellikleri sebebiyledir.²⁷

Yukarıda verdiğimiz farklı görüşler arasında sağlıklı ve isabetli bir tercihte bulunmak için ilgili âyeti burada tekrar etmekte fayda vardır: "*Onlar, Süleyman'ın hükümlerini hakkında şeytanların uydurup söylediklerine uydular. Gerçek şu ki Süleyman kâfir olmadı, fakat şeytanlar kâfir oldular; çünkü insanlara sihri, Bâbil'de iki meleğe, Hârût'la Mârût'a indirilene öğretiyorlardı. Hâlbuki bu iki melek, 'Biz ancak imtihan vasıtasıyla; sakın küfre sapma!' demedikçe hiç kimseye bilgi vermezlerdi. Fakat onlar bu iki melekten, kadın ile kocasının arasını açacak şeyleri öğreniyorlardı. Oysa Allah'ın izni olmadıkça onunla hiç kimseye zarar veremezlerdi. Yine de kendilerine fayda sağlayanı değil, zarar vereni öğreniyorlardı. Andolsun onlar, bunu (sihri) satın alan kimsenin âhiretten nasibi olmadığını çok iyi biliyorlardı. Karşılığında kendilerini sattıkları şey ne kötüdür, keşke bilselerdi!"*(el-Bakara, 2/102). Âyet-i kerime dikkatli bir şekilde okunduğunda, bahsedilen iki meleğin Hârût'la Mârût olması, âyetin siyak ve bağlamına, üslup ve akışına, âyetteki cümlelerin tertip ve nazmına en uygun olan görüştür.

²² Ahmed b. Muhammed b. İbrahim Sa'lebî, *el-Keşfu ve'l-beyân an tefsiri'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâr-u İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1422), 1/245-247.

²³ Ebu Muhammed Hüseyin b. Mes'ud Beğavî, *Meâlimu't-tenzîl fi tefsiri'l-Kur'ân* (Riyad: Dâr-u Taybe, 1417), 1/129-132.

²⁴ Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed Şemsuddin Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân* (Kahire: Dârul-Kütübül-Misriyye, 1384), 2/53-54.

²⁵ Ebu'l Fidâ İsmâil ed-Dimeşkî İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm* (Riyad: Dâr-u Taybe, 1420), 1/350-352.

²⁶ Muhammed b. Ali b. Muhammed Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr* (Dimeşk: Dâr-u İbn-i Kesîr, 1414), 1/140.

²⁷ Muhammed Tâhir b. Muhammed et-Tûnusî İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tûnus: ed-Dârul-Tûnusiyye, 1984), 1/642.

Ayette bahsedilen iki kişinin, melek olmadıkları veya onların *Hârût* ile *Mârût* olmadığı iddiası, mutlak şekilde âyetin üslubundaki normal akışı değiştirmeyi, takdim (öne alma) ve tehir (sonraya bırakma) gibi metne dışarıdan müdahale anlamına gelebilecek olan tasarrufları kabul etmeyi gerekli kılmaktadır. Hâlbuki bahsinde bulunduğumuz üslubu değiştirecek nitelikteki tasarruflara, zorunlu olmadıkça başvurulmaması daha uygundur. Sözelimi *Hârût*'la *Mârût*'un iki melek olmayıp iki şeytan olduklarını kabul ettiğimizde üslup şu şekilde karmaşık bir hal almaktadır: *“Gerçek şu ki Süleyman kâfir olmadı, fakat şeytanlar kâfir oldular; çünkü insanlara sihri, Bâbil’de iki meleğe, Hârût’la Mârût (isimli iki şeytan)’a indirileni öğretiyorlardı. Hâlbuki bu iki melek (olmaktan uzak şeytan), “Biz ancak imtihan vasıtasıyız; sakın küfre sapma!” demedikçe hiç kimseye bilgi vermezlerdi.”* Burada üslubun tuhaf bir hal aldığı net bir şekilde görülebilmektedir. Ayrıca iki kötü kimsenin *“Biz ancak imtihan vasıtasıyız; sakın küfre sapma!”* demeleri de pek akla uygun gelmemektedir.

Bahsedilen iki kişinin melek olmayıp sâlih zatlardan olması iddiası da tutarlı değildir. Zira bu durumda peygamber olmayan sâlih kimselere vahiy inmesi tezini kabul etmek gerekmektedir ki bu da sağlıklı bir bakış açısı vermekten uzak kalmaktadır. Onların peygamber olduklarını varsaymak da durumu açıklığa kavuşturmaktan uzaktır. Zira beşer peygamberlerden hiçbirisinin, insanlara zarar veren sihir türünden şeyleri öğretip, onunla insanları imtihan ettikleri bilinen bir şey değildir.

Ayette orjinal metninde geçen “لَا” edatını, cümleyi olumsuz yapan nefiy edatı olarak kabul edip “(meleklerin üzerine) vahiy inmedi” teorisinden hareket etmek de üsluptaki acııcılığı bozmaktadır. Zira buna göre âyetin üslubu şöyle bir hal almaktadır: *“Onlar, Süleyman’ın hükümrânlığı hakkında şeytanların uydurup söylediklerine uydular. Gerçek şu ki Süleyman kâfir olmadı, fakat şeytanlar kâfir oldular; çünkü insanlara sihri, Bâbil’de iki meleğe, Hârût’la Mârût’a herhangi bir şey indirilmedi, öğretiyorlardı. Hâlbuki bu iki melek, “Biz ancak imtihan vasıtasıyız; sakın küfre sapma!” demedikçe hiç kimseye bilgi vermezlerdi.”*

Esas itibarıyla *Hârût*'la *Mârût*'un iki melek olmadığına yönelik ortaya atılan görüşlerin, bütüncül olarak bakıldığında güzel ve olumlu tarafları da vardır. Zira bahsedilen görüşlerin hepsinde meleklerin, Kur’an’da anlatıldığı şekliyle sadece iyi olanı ve Yüce Allah’ın emrettiklerini yapmaları gerçeğini koruma güdüsü mevcuttur. Sihir öğretme ise aynı âyette şeytanlara isnad edilmekte ve küfre girme sebebi olarak belirtilmektedir. Yüce Allah’ın itaatkâr kulları olmakla vasıflanan melekleri böyle çirkin bir eylemden uzak tutma gayretleri anlaşılabilir bir şeydir. Ancak yukarıda belirttiğimiz gibi bu türden olan çabaların tümünde, âyetin üslubundaki akışı bozma, ona birtakım ilavelerde bulunma, cümledeki bazı unsurları öne alma veya geriye atma mecburiyeti ortaya çıkmaktadır. Bu hususlar ise melekleri koruma güdüsüyle *Hârût* ile *Mârût*'un melek olmadıkları kabulü üzerine bina edilen yorumların zayıf oldukları gerçeğini gün yüzüne çıkarmaktadır. Âyetin üslubunu bozmayan, acııcılığına zarar vermeyen en doğru seçenek, *Hârût* ile *Mârût*'un iki melek oldukları gerçeğidir. Ancak bu durumda da meleklerin sihir öğretme gibi çirkin ve zararlı bir şeyle ilgilenmiş olmaları problemi gündeme gelmektedir. Öyleyse bu noktada iki meleğin yani *Hârût* ile *Mârût*'un insanlara ne öğretmiş olabilecekleri konusuna açıklık getirmek kaçınılmaz olmaktadır. Zira âyette şeytanların işi olarak anlatılan ve küfre girme sebebi olarak vurgulanan sihir öğretiminin meleklerle isnadı, Kur’an’da meleklerle ilgili olarak anlatılan genel ilkeler bağlamında mümkün görünmemektedir.

2. *Hârût* ve *Mârût*'un İnsanlara Öğrettikleri Bilginin Mahiyeti

Taberî, öğretilen şeyin mahiyetini tespit etmeye dönük olarak şunları söylemektedir: *“İnsanlar, Hz. Süleyman’ın mülkü hakkında şeytanların anlattıkları sihre tabi oldular. Hâlbuki Yüce Allah, her iki meleği üzerine sihir indirmiş değildi. Ancak şeytanlar, Bâbil’de insanlara yani*

Hârût ve Mârût'a sihir öğretmek suretiyle küfre girdiler."²⁸ Taberî'nin bu açıklamasına göre meleklerle sihir öğretilmiş değildir. Ancak melek olmayıp insanlardan iki adamın isimleri olan Hârût ve Mârût'a şeytanlar tarafından sihir öğretilmiş, onlar da öğrendiklerini diğer insanlara öğretmişlerdir. İmam Mâturîdî, Hârût ve Mârût'a öğretilen şeyin sihir olabileceği fikrini benimsemektedir.²⁹ Ancak o da Taberî gibi âyette zikri geçen iki meleğe sihir öğretilmediği konusunda net bir duruş sergilemektedir.

Sa'lebî, Hârût ve Mârût'un iki melek olmakla birlikte insanlara sihri ve onların aralarını açacak büyüleri öğrettiklerini dile getirmektedir.³⁰ O, meleklerle sihir öğretilebileceğini, onların da insanlar gibi her türlü kötü filleri işleyebileceklerini söylemek suretiyle, Kur'an'da meleklerle ilgili olarak yer alan genel ilkelere temelde aykırı olan bir yorumda bulunmuş olmaktadır. İmam Beğavî de Sa'lebî'nin naklettiği rivayetlere tefsirinde geniş bir şekilde yer vermekte ve benzer şekilde âyette bahsedilen Hârût ve Mârût'un meleklerin en iyilerinden olmalarına rağmen, kendilerine sihir öğretildiğini, bu bağlamda imtihan edildiklerini ve nefislerine yenik düşüp günah işlediklerini söylemektedir.³¹

İmam Kurtûbî, Zeccâc'ın Hz. Ali'den yaptığı nakli esas alarak meleklerle öğretilen şeyin mahiyeti üzerine titiz bir değerlendirme yapmaktadır. Bu değerlendirmeye göre onlara öğretilen ve onların da insanlara öğrettikleri şey, sihirden nasıl korunabilecekleri bilgisidir yoksa iddia edildiği gibi bizzat sihrin kendisini öğretme değildir. Kurtûbî'ye göre bu görüş, gerek dilcilerin gerekse aklî yorumu tercih edenlerin büyük çoğunluğunun tercih ettiği görüştür. Ancak Kurtûbî, melekler hakkındaki bu titiz yorumuyla birlikte, Hârût ve Mârût'un şeytanlardan iki kimse oldukları görüşüne meyiletmektedir.³²

Melekler bizzat sihrin kendisini öğretmemişlerdir diyen Kurtûbî'ye göre iki melek, insanlara, "sakın şöyle yapmayın, şöyle şöyle yaparak insanları kandırıp aldatma yoluna gitmeyin tarzında uyarılarda bulunmuş olmaktadır.³³ Kurtûbî'nin burada öğretilen şeyin mahiyetine dair tercih ettiği görüş, hassas bir değerlendirmenin ürünü olan kıymetli bir görüştür. Buna göre melekler, bizim tercihimize göre iki melek olan Hârût ve Mârût, aslında insanlara sihrin kendisini ve nasıl sihir yapabileceklerini değil, sihrin mahiyetini ve insanların onun zararlarından nasıl korunabileceklerini öğretmekteydiler. Bu yorum âyetteki hassas kullanıma da uygun düşmektedir. Zira şeytanların öğrettikleri şey açıkça "sihir" olarak isimlendirilirken, Hârût ve Mârût'un öğrettikleri şeyler doğrudan sihir olarak nitelendirilmemektedir: "Onlar, Süleyman'ın hükümlerini hakkında şeytanların uydurup söylediklerine uydular. Gerçek şu ki Süleyman kâfir olmadı, fakat şeytanlar kâfir oldular; çünkü insanlara sihri, Bâbil'de iki meleğe, Hârût'la Mârût'a indirileni öğretiyorlardı".

Hârût ve Mârût'un iki adam oldukları, dolayısıyla Davud ve Süleyman peygamberin kastedilmiş olabileceği görüşüne yer veren İbn Kesîr,³⁴ meleklerle sihir öğretildiğini, bu bağlamda imtihan edildiklerini ve nefislerine yenik düşüp günah işlediklerini söyleyenlere karşı şu değerlendirmeyi yapmaktadır: "Hârût ve Mârût kıssası hakkında, Tabînden Mücahid, Süddî, Hasan el-Basrî, Katâde, Ebu'l-Âliye, Zührî, Rebî' b. Enes, Mukatil b. Hayyan gibi kimselerin yer aldığı bir cemaatten, detayları İsrailiyattan alınan bilgiler aktarılmıştır. Bunu gerek eski müfessirlerden gerekse sonraki dönem müfessirlerden de bazı kimseler kitaplarında nakletmişlerdir. Hâlbuki bu konuda, sahih-merfû'-muttasıl olacak şekilde doğru sözlü olan ve

²⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'an*, 2/420.

²⁹ Mâturîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1/523.

³⁰ Sa'lebî, *el-Keşfu ve'l-beyân an tefsiri'l-Kur'ân*, 1/245-247.

³¹ Beğavî, *Meâlimu't-tenzîl fî tefsiri'l-Kur'an*, 1/129-132.

³² Kurtûbî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*, 2/50.

³³ Kurtûbî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*, 2/53-54.

³⁴ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, 1/351.

kendisi doğrulanan ismet sahibi Hz. Peygambere ulaşan sağlam bir rivayet mevcut değildir.³⁵ Kur'an'daki anlatım da özlüdür, (bahsedilen haberleri doğrulayacak bir husus içermemektedir), anlatılan ile yetinip, anlatıldığı şekliyle kıssayı kabul etmek esastır. Biz Kur'an'da anlatılana, Allah'ın murad ettiği şekliyle inanırız; gerçek durumu tam olarak Allah'tan başkası bilme imkânına sahip değildir."³⁶ İbn Kesîr farklı görüşlere eserinde yer vermekle beraber meleklerin mahiyetleriyle uyuşmayacak bir bilginin kendilerine öğretilmiş olabileceği düşüncesine şiddetli bir şekilde karşı çıkmaktadır ki bizce de bu konuda haklıdır.

Müfessir Şevkânî, Kurtubî'nin, Hârût ve Mârût'un üzerlerine vahiy inen melekler olmayıp şeytanlardan iki kişi oldukları yönündeki değerlendirmesini âyetlerin zahirine ve üslubuna aykırı görmekte, onlara inen bilginin sihir olmadığını aksine sihirden korunma bilgisinin kendilerine indiğini; onların da insanlara sihirden nasıl korunabileceklerini öğrettiğini belirtmektedir.³⁷ Şevkânî'nin burada vurguladığı görüş, Kurtubî'nin öğretilen şeyin mahiyeti hakkındaki değerlendirmesine yakındır. O, Hârût ve Mârût'un kimliği konusundaki yorumuyla Kurtubî'yle ters düşse de inen bilginin mahiyeti konusundaki yorumunda onunla aynı fikri taşımaktadır.

Hârût ve Mârût kelimelerinin, Keldânice olan "Hârûkâ" ve "Mârûdâh" isimlerinin Arapçalaşmış hallerinden ibaret olduğunu ve âyette bahsedilenlerin iki melek değil, eskiden âlim, sâlih ve hikmet sahibi olan iki insan olduklarını, onlardan iki melek diye bahsedilmesinin, onların melekleri akla getiren iyi özelliklerinden kaynaklandığını söyleyen son dönem tefsir âlimlerinden İbn Âşûr ise şöyle bir değerlendirme yapmaktadır: "Eserlerinde kıssalara yer veren kimseler, Yahudiler'in sonradan uydurdıkları asılsız bir hikâyeyi nakletmişlerdir. İbn Atiyye ve Beydavî gibi bazı âlimler bunu eserlerinde zikretmekte beis görmemişlerdir. Ancak Beydavî, el-Fahr (Razî), İbn Kesîr, Kurtubî ve İbn Arefe gibi ciddi araştırmacı müfessirler, bunun yalan olduğuna ve bu husustaki rivayetlerin temelde Ka'bu'l-Ahbar'a dayandığına işaret etmişlerdir. Mütesâhil dediğimiz hadiste gevşek davranan bazı hadis âlimleri, bu rivayetleri doğrudan Hz. Peygambere isnad etmişler veya sağlam olmayan senetlerle sahabeden aktarma yoluna gitmişlerdir. En şaşırtıcı olanı da İmam Ahmed'in bunu direk Hz. Peygambere isnad ederek nakletmesidir. O, ya burada fark etmeden bir yanlışlık yapmış ya da rivayet zincirinde yer alan ravilerin durumları onu yanıltmıştır. Hâlbuki rivayet zincirinde Musâ b. Cübeyr yer almaktadır bu ravî, hakkında olumsuz bilgi verilen bir kimsedir."³⁸ Hârût ve Mârût'un iki melek olmadıkları önermesi üzerine fikirlerini bina eden İbn Âşûr, öğretilen şeyin her yönüyle zarar olan 'sihir' olduğu konusunda ısrarcı bir tavır sergilemektedir.³⁹

³⁵ "Hz. Nuh'tan önce ve Hz. İdris zamanında meydana geldiği söylenen Hârût ve Mârût kıssası ve bu kıssa münasebetiyle anlatılan Zühre adındaki bir kadın hakkında hadis ve tefsir kaynaklarında merfu', mevkuf ve maktu' birçok rivayet bulunmaktadır. Hatta bu rivayetlerden bazıları israiliyât kaynaklı bir haber olmasına rağmen, Hz. Peygamber'e nisbet edilerek merfu' addedilmiştir. Nitekim İbn Kesir, Ahmed b. Hanbel ve İbn Hibban gibi muteber kaynaklarda merfu' olarak tahrîc edilen ve üstelik pek çok hadisçi tarafından sahih olduğu ifade edilen bu rivayet hakkında ilginç tahlil ve tespitler yapmıştır. İbn Kesir, bu merfu' rivayetin Hz. Peygamber'e nisbetinin doğru olmadığını, -bunun gerçekte mevkuf ya da maktu' bir haber olduğunu bildirmiş, hatta bununla da kalmayıp Ka'bu'l-Ahbar'dan gelen İsrailiyat haberlerine dayandığını kesin bir tarzda beyan etmiştir." Bedir - Tunçbilek, "Harut ve Marut İki Melek mi?", 20.

³⁶ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, 1/360.

³⁷ Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, 1/140.

³⁸ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 1/642.

³⁹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 1/642-645; "Kur'an-ı Kerim'de vasıfları belirtilen melekler, iyi işler yapan, mü'minlerin dostu, temiz, masum, güzel huyludur. Günah işleyen erkek melek tiplmesi Yahudilikte vardır. Bu durumda Kur'an'daki erkek olan Hârût ve Mârût'a sihir öğretme rolü verirsek ve melek dersek İslam'ın masum melek tiplmesine nasıl açıklık getirebiliriz. Kur'an bir taraftan sihir öğrettikleri için şeytanları kâfir saymaktadır. Hârût ve Mârût'un Allah tarafından kendilerine indirilen sihri öğrettiği yönündeki görüşleri doğru sayacak olursak bu durumda şeytana uygulanan kâfirlik suçlamasının aynı şerri öğreten bu meleklerle uygulanıp

3. Değerlendirme

Yukarıda yer verdiğimiz nakillerden anlaşıldığı üzere gerek Hârût ve Mârût'un kim oldukları, gerekse onlara veya onlar dışında olduğu varsayılan iki meleğe indirilmiş olan bilginin mahiyeti konusunda farklı görüşler ortaya atılmış bulunmaktadır. İmam Fahrüddin Râzî, konu hakkında en detaylı analizleri yapan bir müfessir olması hasebiyle, onun konu hakkındaki görüşlerine "değerlendirme" başlığı altında müstakil bir şekilde yer vermenin daha uygun olacağı kanaatine sahip olduk. Bu nedenle bu başlık altında onun değerlendirmelerine geniş bir yer vererek, konu hakkındaki nihaî sonuca veya tercih edeceğimiz yoruma ulaşmaya çalışacağız.

Râzî, konu hakkındaki değerlendirmesine şu sözleriyle başlar:

"Yüce Allah'ın 'Fakat şeytanlar, insanlara sihri öğretmeleri sebebiyle, kâfir oldular' sözüne gelince âyetin zahiri, şeytanların, insanlara sihri öğretmiş olmalarından ötürü, küfre girmiş olmalarını gerektirir. Çünkü bir hükmün vasfa terettüb etmesi, o vasfın, hükmün verilmesinde illet olduğunu gösterir. Küfür olmayan bir şeyi öğretmek ise küfrü gerektirmez. Buna binaen âyet-i kerime, sihir öğretmenin ve sihrin kendisinin küfür olduğuna delâlet etmiş olur. Bunu kabul etmeyen kimseler, şöyle diyebilirler: Biz, 'bir hükmün vasfa terettüb etmesi, o vasfın hükmün verilmesinde illet olduğunu gösterir' ilkesini kabul etmiyoruz. Tam aksine mânâ, 'onlar kâfir oldular; buna rağmen, insanlara sihri öğretiyorlardı' şeklinde olabilir. Bu noktada dense ki; bu içinden çıkılması zor bir meseledir; çünkü Yüce Allah, âyetin sonunda iki meleğin de insanlara sihri öğrettiklerini haber vermektedir. Şayet sihir öğretmek küfür olsaydı, iki meleğin de tekfir edilmesi gerekirdi. Hâlbuki bütün meleklerin masum olduğu sabit olduğu için, bu caiz değildir. Bununla beraber siz, 'sihir olarak isimlendirilen her şeyin küfür olmadığına işaret etmişsiniz' denilirse, biz deriz ki, müşterek (denilen ortak olarak kullanılan bir) lâfız, ihtiva ettiği bütün müsemâmaları (unsurları) hakkında umumî değildir. Bu durumda biz, küfür diye adlandırılan bu sihri, sihrin birinci türüne hamlederiz ki bu, yıldızların ilâh olduğuna inanmak, mucizeleri ve harikulade halleri ortaya koymak hususunda yıldızlardan medet umma inancıyla yapılan sihirdir. İşte bu sihir çeşidi küfürdür. Şeytanlar da diğer sihir türlerini değil, bu tür sihri öğrettikleri için ancak kâfir olmuşlardı."⁴⁰

Râzî'den aktardığımız bu ilk pasajda o, Hârût ve Mârût'un melek olduklarını kabul etmektedir. Ancak meleklerle öğretilen şeyin 'sihir' olduğu önermesi üzerinden hareket ettiği için, meleklerin masum oldukları ilkesine bir zarar gelebileceğini de öngörmektedir. Bu noktada ortaya çıkan problemin çözümü için şöyle bir önerme geliştirmektedir: Sihrin birçok çeşidi vardır. Bunların tümü 'küfür' kapsamına girmez. Ona göre el çabukluğuna dayalı olan hokkabazlık ve aletler yardımıyla yapılan gözbağcılık gibi kimi sihir çeşitleri günah olsa da küfür kapsamında değerlendirilmez.⁴¹ Yani Râzî'ye göre Hârût ve Mârût isimli meleklerin öğrettikleri şey sihirdir, ancak küfrü gerektiren sihir türlerinden değildir. Ancak Râzî'nin burada izlediği yol, meleklerin masum oldukları ilkesi bağlamında sorunludur. Zira iki meleğin öğrettiği iddia olunan sihir, küfre götürmese de 'günah' kapsamının dışında da değildir. Bu da onların masumiyetlerine zarar verebilecek bir durumdur.

Râzî değerlendirmesine şöyle devam eder:

"İki meleğe gelince, biz bu iki meleğin küfrü gerektiren sihri öğrettiklerini kabul etmiyoruz. Aksine, belki onlar Cenâb-ı Allah'ın, 'insanlar o iki melekten, kadın ile kocasının arasını ayıracakları şeyleri öğreniyorlardı' âyetinde de açıkladığı gibi diğer sihir çeşitlerini öğretiyorlardı. Bununla beraber, onların bu çeşit sihri öğrettiklerinin kabul edilmesi durumunda bile bu sihri öğreten, öğrenen kimsenin sihrin gerçek ve hakikat olduğuna inanmasını sağlamak gayesiyle

uygulanmayacağına nasıl bir çözüm getirebiliriz." Fatiş, "Meleklerin Masumiyeti Bağlamında Harut ve Marut Problemi", 137.

⁴⁰ Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî Râzî, *Mefatîhu'l-gayb/et-Tefsîru'l-kebîr* (Beirut: Dâr-u İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420), 3/628.

⁴¹ Râzî, *Mefatîhu'l-gayb/et-Tefsîru'l-kebîr*, 3/628.

öğretirse, küfür olur. Sihrin zararından sakınmak için onu öğretmeye gelince, bu küfür değildir. Meleklerin öğretmesi, Cenâb-ı Allah'ın o iki melekten bahsederken, 'Biz ancak bir imtihan vesilesiyiz; sakın kâfir olma! demedikçe hiç kimseye sihir öğretmiyorlardı' ifadesinde olduğu gibi, mükellefin sakınması maksadıyla olmuştur. İnsanlara sihri öğreten şeytanlara gelince bunların maksatları, muhataplarını, bu tür şeylerin hak olduğuna inandırmaktır. Böylece, iki sihir türü arasındaki fark ortaya çıkmış olmaktadır.⁴²

Râzî, buradaki değerlendirmesinde biraz daha titiz davranmış, meleklerle şeytanlar arasında, iki noktada fark olduğuna dikkat çekmeye gayret etmiştir. Birincisi; daha öncesinde de dikkat çektiği gibi şeytanların küfrü gerektiren sihirleri öğretmelerine mukabil, meleklerin kesinlikle küfür kapsamına giren sihirlerden uzak kaldıkları vurgusudur. İkincisi ve daha önemlisi, gaye ve maksat noktasındaki farklılıktır. Zira şeytanlar, anlattıkları şeylere inanılmasını sağlamak ve yapılan eylemlerin gerçek olduğuna muhataplarını ikna etmek maksadıyla sihir öğretiyorlardı. Melekler ise bu tür zararlı şeylerden sakınabilsinler diye insanlara sihir öğretiyorlardı. Râzî'nin burada gösterdiği hassasiyet, anlaşılabilir ve makul bir hassasiyettir. Ancak bizce bunun daha güzel ifade edilme hali, meleklerin, insanların doğru yoldan sapmamaları maksadıyla sihrin mahiyetini öğrettiklerini söylemektir.⁴³ Yani melekler, temelde sihri öğretmemişler, sihrin içyüzünü aydınlatan bilgileri öğretmişlerdir. Bu tarz bilgileri ise iki yönlü kullanmak mümkündür. Yani bu bilgilerle sihrin büyüünden kurtulmak ve hakikat yolunda yürümeye devam etmek mümkün olduğu gibi aynı bilgileri kötüye kullanarak sihir yapma yoluna yeltenmek de pekâlâ mümkün olabilmektedir. Bu nedenle melekler özellikle "Biz ancak bir imtihan vesilesiyiz; sakın kâfir olma!" uyarısını yapma ihtiyacı hissetmekteydiler.

Râzî, konuyla ilgili olarak "melek(eyn)/iki melek" kelimesinin, "melik(eyn)/iki hükümdar" şeklindeki okunuşuna da değinir ve şöyle der:

"Hasan el-Basrî, 'melekeyn' kelimesini, lâm harfinin kesresiyle 'melikeyn' şeklinde okumuştur. Bu okuyuş, Dahhâk ve İbn Abbas'tan rivayet edilmiştir. Sonra da kimin kastedilmiş olabileceği konusunda ihtilafa düşmüşlerdir. Hasan el-Basrî, onların Bâbil'de insanlara sihir öğreten iki sünnetsiz münkir olduğunu söylemektedir. Onların, iki sâlih kral olduğu da söylenmiştir."⁴⁴ Öncelikle ifade etmek gerekir ki, yaygın olan ve mütevâtir bir şekilde ulaşılan kıraat, "melekeyn" kıraatidir. Öyleyse birinci planda bu kıraatin tercih edilmesi daha isabetlidir. İkinci olarak "melek" ifadesi, "melik" ifadesine göre daha belirgin ve spesifik bir anlam alanına işaret eder, bu bakımdan "hâss/özel" bir kavramdır. "Melik" ifadesi ise daha genel bir anlam alanına işaret ettiği için "âmm/genel" bir kavramdır. Prensip olarak hâss olan, âmm olandan önce gelir ve öncelikle tercih edilir.⁴⁵ Üçüncü olarak, "melikeyn" okunuşunun tefsiri bağlamında önceki bölümde yer verdiğimiz üzere "iki adam, iki fasık-inatçı adam, iki şeytan, Davud ve Süleyman Peygamberler, iki âlim-sâlih adam" gibi birbirine zıt ve çelişen yorumlara yer verilmesi de bu okunuşun tercih edilmesinin önünde zayıflatıcı bir engel olarak durmakta ve "melikeyn" kıraatinin tercih edilmesini güçleştirmektedir.⁴⁶

Kıraat konusunu müteakip Râzî, Sa'lebî ve Beğavî gibi müfessirlerin naklettikleri, Hârût ve Mârût'un meleklerin en iyilerinden olmalarına rağmen kendilerine sihir öğretildiğini, bu bağlamda imtihan edildiklerini ve nefislerine yenik düşüp günah işlediklerini belirten

⁴² Râzî, *Mefatîhu'l-gayb/et-Tefsîru'l-kebîr*, 3/628-629.

⁴³ "Hırsızlığın ve hortumculuğun zararlarını anlatmak için Allah'ın hırsızlık ve hortumculuk yapan melek göndermesi ne kadar saçma ise, sihrin kötülüğünü anlatmak için karı koca arasını parçalama sihri öğreten melek gönderdi iddiasında bulunmak da o derecede saçmadır. Kirli işleri öğretip sonra da sakın bunları yapmayın demek Kur'an'ın üslubu ile bağdaştırılamaz." Fatiş, "Meleklerin Masumiyeti Bağlamında Harut ve Marut Problemi", 141.

⁴⁴ Râzî, *Mefatîhu'l-gayb/et-Tefsîru'l-kebîr*, 3/630.

⁴⁵ Râzî, *Mefatîhu'l-gayb/et-Tefsîru'l-kebîr*, 3/630.

⁴⁶ Râzî, *Mefatîhu'l-gayb/et-Tefsîru'l-kebîr*, 3/630.

rivayetlere değinir,⁴⁷ ancak bu rivayetler hakkında net bir duruş sergiler ve şöyle der: “Kesin olarak bil ki; bu rivayetler, fâsîd ve merdûd nakillerdir. Kabul edilmeleri mümkün değildir. Çünkü Allah’ın kitabında bunlara delil olabilecek hiçbir şey yoktur. Tam aksine birçok yönden onları geçersiz kılacak hususlar mevcuttur.”⁴⁸

Râzî, israiliyâta dayanan rivayetler hakkındaki sağlam duruşundan sonra Hârût ve Mârût isimli iki meleğin Bâbil’e neden indirilmiş olabilecekleri konusunu ele alır ve şu muhtemel gerekçelerden bahseder:

“*Birincisi*; o zamanlar sihirbazlar çoğalmıştı; bunlar, önceleri bilinmeyen sihir türlerini yapıp peygamberlik iddiasında bulunuyorlardı. Bu nedenle Yüce Allah, insanlara, bu yalancı peygamberlere karşı koyabilsinler diye sihir öğretmek üzere bu iki meleği gönderdi. Bu ise son derece uygun bir gaye ve güzel bir maksattır. *İkincisi*; mucizenin sihirden farklı olduğunu anlayabilmek, gerek mucizenin gerekse sihrin mahiyetlerini bilmeye bağlıdır. Hâlbuki o zaman insanlar sihrin mahiyetini bilmiyorlardı. Bu nedenle onların, mucizelerin mahiyetini bilmeleri de son derece zordu. İşte bu gayeyle Yüce Allah, sihrin mahiyetini anlatsınlar diye bu iki meleği göndermiştir. *Üçüncüsü*; şöyle denmesi de imkânsız değildir: Allah’ın düşmanları arasına ayrılığı, dostları arasına ise sevgiyi yerleştiren sihir, o zamanki insanlar için mübâh veya mendûb idi. Yüce Allah bu gayeyle söz konusu iki meleği gönderdi. İnsanlar o iki melekten sihir öğrendiler ve bunu, Allah’ın dostları arasına düşmanlık sokmak, düşmanları arasında ise dostluk tesis etmek için kullanmışlardır. *Dördüncüsü*; her şeyin bilgisine sahip olmak güzeldir. Sihir yasaklanan bir şey olunca, onun düşünülebilmesi ve bilinmesi gereklidir. Zira bilinmeyen bir şeyin yasaklanması imkânsızdır. *Beşincisi*; belki de cinler, insanların benzerini yapamayacakları sihir türlerini bilmekteydiler. Bundan dolayı Yüce Allah, insanların, kendisi ile cinlere karşı koyabilecekleri şeyleri öğretmek üzere bu melekleri göndermiştir. *Altıncısı*; bunun imtihanı zorlaştıran bir şey olması da mümkündür. Zira insana, hazırdaki lezzetlere ulaştırarak bilgiyi öğretip sonra da onu, bu bilgiyi kullanmaktan nehyetmek, son derece meşakkatli bir durumdur. Bunu başardığı takdirde insan büyük bir sevaba ulaşabilir. Nitekim Yüce Allah, şu âyette geçtiği üzere Tâlût’un kavmini nehirden su içme konusunda böyle bir imtihana tabi tutmuştur: *Kim (o nehirden) kana kana içerse benden değildir. Kim ondan tatmaz ise işte o bendendir*(el-Bakara, 2/249). Tüm bu izahlarla, Yüce Allah’ın sihir öğretmeleri maksadıyla melekleri indirmesinin akıldan uzak olmadığı ortaya çıkmış olmaktadır.”⁴⁹

Râzî’nin Hârût ve Mârût isimli iki meleğin Bâbil’e indirilme hikmetine dair yaptığı yorumlardan özellikle ikincisinde geçen ifade bizce son derece önemlidir ki o da şudur: “Mucizenin sihirden farklı olduğunu anlayabilmek, gerek mucizenin gerekse sihrin mahiyetlerini bilmeye bağlıdır. Hâlbuki o zaman insanlar sihrin mahiyetini bilmiyorlardı. Bu nedenle onların, mucizelerin mahiyetini bilmeleri de son derece zordu. İşte bu gayeyle Yüce Allah, sihrin mahiyetini anlatsınlar diye bu iki meleği göndermiştir.”⁵⁰ Dikkat edilirse bu açıklamada doğrudan sihrin öğretilmesinden bahsedilmemekte, sihrin mahiyetinin öğretilmesine vurgu yapılmaktadır. Bizce en doğru açıklama budur. Meleklerin sihir öğrettiklerini, bunu da kötü bir niyetle yapmadıklarını söylemek yerine, doğrudan onların insanlara sihrin mahiyetini öğrettiklerini kabul etmek daha gerçekçidir. Böyle bir kabul, yanlış anlamaların ve hatalı değerlendirmelerin önüne geçebilecek daha isabetli bir çıkarımdır. İkinci olarak; konumuzun esasını oluşturan âyette geçen “Gerçek şu ki Süleyman kâfir olmadı, fakat şeytanlar kâfir oldular; çünkü insanlara sihri ve Bâbil’de iki meleğe, Hârût’la Mârût’a indirileni öğretiyorlardı.”(el-Bakara, 2/102) ifadesinde, şeytanların küfre girmelerine sebep olan iki şeyden bahsedilmektedir: (1) Sihir, (2) İki meleğe indirilen şey. Şayet âyette belirtilen bu iki unsur, tamamen birbirinin aynı olsaydı birbirlerine bağlaçla bağlanmaları anlamsız olurdu.

⁴⁷ Sa’lebî, *el-Keşfu ve’l-beyân an tefsiri’l-Kur’ân*, 1/245-247; Beğavî, *Meâlimu’t-tenzîl fî tefsiri’l-Kur’an*, 1/129-132.

⁴⁸ Râzî, *Mefatîhu’l-gayb/et-Tefsîru’l-kebîr*, 3/631.

⁴⁹ Râzî, *Mefatîhu’l-gayb/et-Tefsîru’l-kebîr*, 3/631.

⁵⁰ Râzî, *Mefatîhu’l-gayb/et-Tefsîru’l-kebîr*, 3/631.

“Ben elma ve elma yedim” ifadesi nasıl abes oluyorsa, “şeytanlar, insanlara sihir ve sihir öğretiyorlardı” anlamına gelebilecek bir yorumlama tarzının da âyetin ifade üslubuna çok uymayacağı açıktır. Âyette anlatılan iki şey birbirlerine bağlandıklarına göre bir yönüyle birbirleriyle ilgilerinin olması gerekirken, bir yönüyle de farklı olmaları gerekir ki ifadenin mantığına uygun olabilsin. Sözelimi “Ben elma ve armut yedim” ifadesinde, meyve olma ve yenilebilme özellikleri itibariyle benzeşen ancak mahiyet ve tatları farklı olan iki üründen bahsedilmektedir.

Esas itibariyle Arapça dil mantığında da atıf/bağlaç, bir yönüyle de olsa muğayereti yani farklı olmayı gerekli kılmaktadır.⁵¹ Eğer tamamen ve her yönden iki şeyin aynı olduğu iddia edilirse onların birbirlerine bağlanması anlamsız hale gelir. İmam Beydâvî, tefsirinde bu hususa işaret etmekte ve şöyle demektedir: “İki meleğe indirilen şey’ cümlesi, sihre bağlanmıştır. Ancak ikisiyle kastedilen şey aynıdır. Birbirlerine atfedilmelerinin mantığı ise itibarî bir farklılık sebebiyledir veya ikincisiyle, birincisinden daha güçlü bir sihir türü kastedilmesi nedeniyledir.”⁵² Dikkat edilirse Beydâvî, önce meleklerle öğretilen şey ile şeytanların öğrettiği sihrin aynı olduğunu söylemektedir. Ancak atfın mantığı gereği bir farklılık olması gerektiğinin bilincinde olduğu için bu durumu iki şekilde izah etmeye çalışmaktadır: (1) Burada itibarî bir farklılık olduğunu söylemektir. İtibarî demekle, gerçekte olmadığı halde öyle olduğunu yani farklı kabul edildiğini kastedmesidir. Ancak buradaki farklılığın itibarî kabul edilebilmesi için bir kârîne gerektiğinden dolayı buna itiraz edilebileceğini bildiği için ikinci bir izaha başvurmuştur. (2) İkinci izah da, “ikisi de sihirdir, ancak meleklerin öğrettikleri sihir, şeytanların öğrettikleri sihirden daha güçlü bir sihirdir” demesidir. Bu durum ise meleklerin mahiyet ve görevleriyle çok uyuşmayan bir neticeyi doğurmaktadır. Tam da bu noktada atfın gerektirdiği muğayeretin ne olabileceği sorusunun cevabı büyük bir önem kazanmaktadır.

Şimdiye dek yaptığımız farklı nakillerden sonra bizim vardığımız kanaat şudur: Sihrin haddinden fazla önemsendiği bir ortamda şeytanlar insanlara sihir öğretirken, Bâbil’e inen Hârût ile Mârût isimli iki melek ise onlara sihrin mahiyetini öğretmekteydiler. Yani şeytanların insanlara öğrettikleri sihri nasıl yaptıklarını, insanları nasıl kandırdıklarını, sihir yoluyla çevirdikleri oyun ve entrikaların içyüzünü anlatmaktaydılar. Âyetteki *وَمَا أَنْزَلَ عَلَى الْمَلَائِكَةِ* “İki meleğe indirilen şeyler” ifadesi, sihre atfedilmiş ancak meleklerin mevzubahis edildiği bu ifadede “sihir” tabiri kullanılmamıştır. Demek ki o meleklerle inen bilgiler haddizatında sihir değildir. Ancak fesad ve bozgunculuğu hayat tarzı yapanların elinde sihir gibi kullanılabilir bir mahiyete de sahiptir.⁵³ Şeytanlar bu bilgileri sihir yapmaları maksadıyla insanlara öğretiyorlardı. Hâlbuki meleklerin bunları öğretmedeki maksatları, peygamberlik iddiasında bulunan, peygamberlerinki gibi mucizeler gösterebildiklerini iddia eden, sahip oldukları bilgi ve becerilerle insanların, aileyi oluşturan eşlerin arasını bozan insî ve cinnî şeytanlardan insanları korumaktı. Çünkü bu işlerin içyüzü bilinse, onların zararlarından korunmak mümkün hale gelmekteydi. Ancak meleklerin sihrin mahiyetine dair öğrettikleri bu bilgi, yukarıda da arz ettiğimiz üzere bir yönüyle bünyesinde önemli bir risk de barındırmaktaydı. Zira bu mahiyet bilgisine sahip olan kimseler, bu bilgiyle kendilerini koruma yoluna gidebilecekleri gibi aynı bilgiyi kötüye kullanmak suretiyle şeytanların yaptıkları eylemlerin benzerlerini yapabilirlerdi. İşte bu nedenle söz konusu melekler, sihrin mahiyetine dair bilgileri verirken “Biz ancak imtihan vasıtasıyız; sakın küfre sapma!”(el-Bakara, 2/102) diyerek uyarıda bulunma ihtiyacı

⁵¹ Ayrıntılı bilgi için bk., el-Ensârî İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb an kutubi'l-e'ârîb* (Kuveyt: el-Silsiletu't-Turasiyye, 1421), 4/351-369.

⁵² Kâdî Nâsiruddin Ebu Said Abdullah İbn Ömer b. Muhammed eş-Şîrazî Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl* (Beyrut: Dar-u İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1418), 1/97.

⁵³ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/446-447.

hissetmekteydiler. Bu durumu, Kur'an-ı Kerim'de Hz. Musa kıssası bağlamında yer verilen şu örnekle daha anlaşılır bir hale getirmeye çalışalım:

قَالَ بَلْ أَلْقُوا فَإِذَا حِبَاهُمْ وَعَصِيئُهُمْ يُجِيلُ إِلَيْهِ مِنْ سِحْرِهِمْ أَهَّا تَسْعَى "Mûsâ: 'Hayır, önce siz atın' dedi. Attılar; bir de baktı ki, sihirleri sayesinde onların ipleri ve değnekleri kendisine gerçekten koşuyor gibi görünüyor."(Tâhâ, 20/66). Bu âyette, sihir sayesinde ip ve değneklerin yılan gibi hareket etmeleri tarzında mucizeye benzer bir durumdan bahsedilmektedir. Hz. Mûsâ'nın asası da yere atılınca büyük bir yılanı dönüşüyordu. Bu durumda iki olay arasında bir benzerlik söz konusu olmaktadır. İşte bu noktada sihir ile mucizenin farkını ortaya koymak gerekmektedir. Bu iki şekilde mümkün olabilirdi: 1) Yılanı dönüşen nesnenin gerçek bir yilandan beklenen tüm davranışları sergileyebilmesi, 2) İki arasındaki mahiyet farkını açıklamak suretiyle gerçek olanın hayal ürünü olandan ayırt edilmesi. Birinci madde bağlamında olayı değerlendirdiğimizde sihirbazların ip ve değneklerinin hareket ediyor gibi göründükleri aşikârdır. Bununla insanları etkilemeyi başarmışlardır: "(Mûsâ), 'Siz atın' dedi. Bunun üzerine onlar (ellerindekini) atınca insanların gözlerini büyülediler ve onlara korku saldılar. Büyük bir sihir yaptılar."(el-A'raf, 7/116). Öyle ki Hz. Mûsâ bile kısa bir süreliğine de olsa bu durumdan çekinecek bir psikoloji içerisine girmiştir: "فَأَوْجَسَ فِي نَفْسِهِ خِيفَةً مُوسَى "Bu yüzden Musa içinde bir korku hissetti."(Tâhâ, 20/67). Ancak Mûsâ Peygamber'in bu korkusu çok uzun sürmedi. Zira onun asası, sihirdeki gibi hayalî değil, gerçek bir yılanı dönüştü. Sihirbazların hayalî yılanları sadece hareket ediyor gibi görünmekteydi. Hz. Mûsâ'nın mucize yılanı ise gerçek bir yılanın tüm davranışlarını sergileyebilmekteydi. Çünkü o gerçekten yılan oluvermişti, sadece bir göz yanılması olmaktan uzaktı: "كORKMA!' dedik, üstün gelecek olan kesinlikle sensin."(Tâhâ, 20/68); "سَاقِ مَا فِي يَمِينِكَ تَلَقَّفَ مَا صَنَعُوا إِنَّمَا صَنَعُوا كَيْدٌ سَاحِرٌ وَلَا يُفْلِحُ السَّاحِرُ حَيْثُ أَتَى "Sağ elindeki(değneği)ni ativer, o, onların yaptıklarını yutar. Çünkü onların yaptıkları ancak bir büyücü tuzağıdır. Büyücü ise her nerede olursa olsun başarıya ulaşamaz."(Tâhâ, 20/69).

Hz. Mûsâ'nın mucize eseri olan yılanı, diğer tüm görsel yılanları yutmaya başlayınca, sahte olmadığı anlaşıldı. Zira bu yılan, gerçek bir yilandan beklenen tüm davranışları sergileyebilmekteydi. Ancak sihir eseri olan büyücü tuzağı yılanlar böyle değildi. Onlar sadece yılanın bir davranışı olan hareket etme eylemini yapıyor gibi gözükmekteydi. Bu durumu en iyi anlayanlar, sihirbazların bizzat kendileriydi. Çünkü onlar yaptıkları sihrin çok sınırlı bir görüntü verdiğini, Peygamber Mûsâ'nın mucizesinin ise bunun çok ötesinde ve gerçek olduğunu görmüşlerdi. Yani kendi yaptıklarıyla Hz. Mûsâ'nın yaptığının mahiyetlerinin tamamen farklı olduğunu anlamışlardı. Eğer kendi yaptıkları sihir değil de gerçek olsaydı, Hz. Mûsâ'nın yılanına karşı koyar, onu yutmaya çalışırdı. Ancak böyle bir şey olmadı. Bunun üzerine sihirbazlar iman ettiler ve imanlarından vazgeçmeme adına çok sağlam bir duruş sergilediler: "فَأَلْقَى السَّحْرَةَ سُجَّدًا قَالُوا آمَنَّا بِرَبِّ هَارُونَ وَمُوسَى "Mûsâ'nın değneği, sihirbazların ipleriyle değneklerini yutunca) sihirbazlar hemen secdeye kapandılar ve 'Hârût ve Mûsâ'nın Rabbine inandık' dediler."(Tâhâ, 20/70). Bu olay sihrin mahiyetini bilmenin, iman etmede ve gerçeğe ulaşmada ne kadar önemli bir etkiye sahip olduğunu göstermesi açısından da son derece dikkat çekicidir.

Bu noktada şu soru merakımızı celbetmeye devam etmektedir: Acaba sihirbazların yaptıkları işin mahiyeti neydi, böyle bir işi nasıl yapabilmişlerdi? Rivayet edildiğine göre sihirbazlar, iri iri halatları, uzun uzun sırik ve sopaları ortaya atıp bütün vadiyi sanki birbirine binmiş yılanlarla doluymuş gibi dehşetli bir manzara içinde gösterdiler. Bu işin sırrı ise civada yatmaktaydı. Zira ağaçtan ve deriden yapılmış birtakım iplerin ve sopaların içlerine özel olarak civa doldurulmuş, yerin ve güneşin ısıyla civa ısındıkça, ipler ve sopalar oynayıp kıvrılmaya

ve hareket etmeye başlamışlardı. Böylece ortada korkunç yılanlar dolaşıyormuş gibi bir manzara oluşturmaktaydılar.⁵⁴

“İçlerine özel bir şekilde konan civanın ısınması sonucu iplerin ve değneklerin hareket ediyormuş gibi bir görüntü vermesi” şeklindeki bilgi, konumuz olan Hârût ile Mârût’un öğrettikleri şeylerin mahiyeti açısından büyük bir önem taşımaktadır. Zira bu iki melek, yapılan sihirlerin mahiyetlerini anlatmak suretiyle insanları, sihirbaz hilelerine kanmamaları için uyarıya çalışmaktaydılar. Ancak insanlar elde ettikleri bu mahiyet bilgisini iki türlü kullanabilme imkânına sahiptiler: 1) Elde edilen bilgiyle sihrin ve sihirbazların gerçek yüzünü görüp onların hilelerine kanmamak. 2) Elde edilen bilgiyi kullanıp sihirbazların yaptıkları eylemlerin aynısını yapmak. Bu ikincisi; ip ve değneklerin, içlerine konan civanın güneşte ısınması sonucu yılan gibi kıvrıldıklarını öğrenen bir kimsenin, bu bilgiyi uygulamaya koyarak aynı eylemi yapmasına benzer. Anlaşılan o ki meleklerden mahiyet bilgisi alan insanların çoğu, korunmak ve hilelerden uzak durmak yerine, sihirbazların yaptıkları eylemlerin aynısını yapmayı tercih etmekteydiler. Bu nedenle sözü edilen iki melek, insanlara bir şeyler öğretirken onları uyarıma gereği duymaktaydılar: وَمَا يُعَلِّمَانِ مِنْ أَحَدٍ حَتَّىٰ يَقُولَا إِنَّمَا نَحْنُ فِتْنَةٌ فَلَا تَكْفُرْ ۗ *“Hâlbuki bu iki melek, ‘Biz ancak imtihan vasıtasıyız; sakın küfre sapma!’ demedikçe hiç kimseye bilgi vermezlerdi.”(el-Bakara, 2/102).* Zira onların öğrettikleri mahiyet bilgisinin suistimal edilmesi mümkündü. Kötüye kullanmaya elverişli bir yapısı vardı. Hatta âyetin devamından anlaşıldığı üzere insanların geneli bu tür bilgileri kötüye kullanma yolunu tercih etmişlerdi:

فَيَتَعَلَّمُونَ مِنْهُمَا مَا يُفَرِّقُونَ بِهِ بَيْنَ الْمَرْءِ وَوَجْهِهِ ۗ وَمَا هُمْ بِضَارِينَ بِهِ مِنْ أَحَدٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ ۗ وَيَتَعَلَّمُونَ مَا يَضُرُّهُمْ وَلَا يَنْفَعُهُمْ ۗ وَلَقَدْ عَلَّمُوا لَمَنِ اشْتَرَاهُ مَا لَهُ فِي الْآخِرَةِ مِنْ خَلْقٍ وَلَبِئْسَ مَا شَرَوْا بِهِ أَنْفُسَهُمْ ۗ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ

“Fakat onlar bu ikisinden, karı ile kocanın arasını açacak şeyleri öğreniyorlardı. Oysa Allah’ın izni olmadıkça onunla hiç kimseye zarar veremezlerdi. Yine de kendilerine fayda sağlayanı değil zarar vereni öğreniyorlardı. Andolsun onlar, bunu (sihri) satın alan kimsenin âhiretten nasibi olmadığını çok iyi biliyorlardı. Karşılığında kendilerini sattıkları şey ne kötüdür, bir bilselerdi!”(el-Bakara, 2/102). Yani bir anlamda meleklerden, karı ile kocanın arasını ayırma ve insanlara zarar verme türünden şeytanların yaptıkları sihir ve entrikaların mahiyetine dair aldıkları bilgileri, sözü edilen kötülüklerden korunmak için kullanma yerine, bunları uygulamaya sokup birbirlerine zarar vermeyi yeğlemişlerdi.

Ayette, özellikle karı ile kocanın arasını ayırmadan bahsedilmesi, sihrin sebep olduğu kötülüklerin derecesini göstermesi açısından son derece dikkat çekicidir. Zira gerek sihir ile gerekse sihrin mahiyetine dair verilen bilgilerin sihir için kullanılmasıyla ailenin esasını teşkil eden kadın ile kocasının arasını bozabilenler, sosyal hayatta çok büyük fitneler çıkarabilirler. Zira son derece kuvvetli bir rabıta olan eşler arasındaki birliği-beraberliği bozanlar, akrabalar, dost ve arkadaşlar arasında daha kötüsünü yapabilirler, toplumdaki emniyet ve güvenin tamamen kaybolmasına rahatlıkla sebep olabilirler. Demek ki gerek sihir, gerekse sihir için kullanılan mahiyet bilgisi, ruhlar üzerinde kötü izler bırakır, fikirleri bozup kalpleri çeler, ahlakı ortadan kaldırıp cemiyetleri perişan edebilecek bir potansiyel taşır.⁵⁵

Son olarak şu hususu da belirtmekte fayda vardır. İbn Kesîr gibi bazı âlimler,⁵⁶ Hârût ve Mârût’un iki adam olmasının mümkün olduğu, bu iki adamla Davud ve Süleyman peygamberlerin kastedilmiş olabileceği görüşüne yer vermekte idiler. Bu görüşün kaynağı, esas itibarıyla Hasan el-Basrî’den nakledilen “melikeyn/iki hükümdar” şeklindeki kıraattir. Râzî’nin

⁵⁴ Kurtubî, *el-Câmi’ li ahkâmîl-Kur’an*, 11/222; Beydâvî, *Envâru’t-Tenzil ve Esrâru’t-Te’vil*, 4/32; Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, 4/2234-2235.

⁵⁵ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, 1/450.

⁵⁶ İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-azîm*, 1/351.

belirttiği şekliyle bu okuyuş, Dahhâk ve İbn Abbas'tan rivayet edilmiştir. Ancak iki melikle kimin kastedilmiş olabileceği konusunda ihtilafa düşmüşlerdir. Bu farklı görüşler içinde bir tanesi de onların, iki sâlih kral olduğunun söylenmesidir.⁵⁷ Daha önce dile getirdiğimiz gibi “melekeyn” kıraati, yaygın olan ve mütevâtir bir şekilde ulaşan kıraattır, ayrıca “melek” ifadesi, “melik” ifadesine göre daha belirgin ve spesifik bir anlam alanına işaret etmesi hasebiyle hâss bir ifadedir, prensip olarak hâss olan bir ifade âmm olan bir ifadeye tercih edilir.⁵⁸ Bununla birlikte “melikeyn” kıraati bağlamında Davud ve Süleyman peygamberlerin kastedilmiş olabileceğini söylediğimizde, sihrin mahiyetini öğretme şeklindeki tezimiz açısından herhangi bir problem oluşmamaktadır. Zira insanları uyarma maksadıyla onlara sihrin mahiyetini öğretme işini ister iki melek yapmış olsun, isterse iki melik yani Davud ve Süleyman Peygamberler yapmış olsunlar, ilkesel olarak herhangi bir sorun ortaya çıkmamaktadır. Öyleyse öğretilen şeyin “sihrin mahiyetine dair bilgiler” olduğunu belirlemek, her iki kıraat açısından da problem teşkil etmemesi nedeniyle daha kapsayıcı ve isabetli bir görüş olarak ön plana çıkmaktadır.

Sonuç

Kur'an-ı Kerim'de anlatılan Hârût-Mârût kıssası hakkında, Hârût ile Mârût tarafından insanlara öğretildiği belirtilen bilginin sihir olduğu ön kabulü ile hareket edildiği için, çok farklı bir o kadar da ilginç görüşler ortaya atılmıştır. Örneğin sihir öğretme kötü bir iş olduğu için, bunu yapan Hârût ile Mârût'un iki melek olamayacağı iddia edilmiştir. Çünkü Kur'an'da anlatıldığı şekliyle meleklerin Allah'ın emirlerine aykırı olan bir şeyi öğretmeleri düşünülemez. Bu düşünceden hareketle Hârût ile Mârût'un ya iki fasık-sapık adam veya iki şeytan olabileceği iddia edilmiştir. Kimi zaman da sihrin türleri olduğu, bütün türlerin küfrü gerektirmeyeceği söylenmiş, bu tezdin hareketle Hârût ile Mârût'un iki melek olabileceği gibi iki sâlih adam, iki hükümdar veya iki peygamber olabilecekleri ileri sürülmüş ve böyle bir durumda da Hârût ile Mârût'un, sihrin, küfrü gerektirmeyen türlerini öğretmiş olabilecekleri iddia edilmiştir. Ancak küfrü gerektirmeyen sihir türleri bile olsa, bunun günah kapsamının dışında düşünülmesi çok makul olmadığı için aslında Hârût ile Mârût'a hiçbir bilginin inmediği, onların da insanlara herhangi bir şey öğretmedikleri tezi de ortaya atılabilmektedir.

Kanaatimizce tüm bu karışıklığa ve yer yer birbirileriyle çelişen farklı yorumlara, Hârût ile Mârût'a indirildiği ifade edilen bilginin sihirden farkının anlaşılabilmesi ve sihirle eşdeğer kabul edilmesi tavrı yol açmıştır. Hâlbuki Kur'an-ı Kerim, “*Onlar, Süleyman'ın hükümlerini hakkında şeytanların uydurup söylediklerine uydular. Gerçek şu ki Süleyman kâfir olmadı, fakat şeytanlar kâfir oldular; çünkü insanlara sihri, Bâbil'de iki meleğe, Hârût'la Mârût'a indirileni öğretiyorlardı.*” (el-Bakara, 2/102) ifadesinde açıkça görüldüğü üzere, şeytanların öğrettiği şeyi doğrudan “sihir” olarak nitelerken, iki melek olan Hârût ile Mârût'a “indirilen şeyler” tabirini kullanmakta, bu ikincisini birinci ile eşdeğer kılmamaktadır. Zaten dilin mantığı da birbirine bağlaça bağlanan iki nesnenin veya unsurun tamamen aynı olmamasını gerektirmektedir. Zira aralarında hiçbir farklılık olmaması durumunda iki unsuru birbirine bağlaça bağlamanın mantığı ortadan kalkmakta, “Ahmet, elma ve elma yedi” tarzında gereksiz bir tekrara yol açmaktadır. Bu durumda Hârût ile Mârût'a ne indirilmiş olduğunun tespiti son derece önemlidir. Ayrıca bu indirilen şey, sihirle eşdeğer olmasa bile onunla ilgisi olabilecek bir unsur olmalıdır. Zira aralarındaki farklılıkla birlikte şayet hiçbir benzerlik yönü yoksa birbirlerine bağlaça bağlanmaları da anlamsız hale gelecektir. Örneğin “Ahmet, elma ve portakal yedi” cümlesinde, elma ile portakalın farklı olmakla birlikte meyve olma ve yenme yönüyle benzerlikleri söz konusudur. Böyle bir cümle anlamlıdır. Ancak “Ahmet, elma ve dolap yedi”

⁵⁷ Râzî, *Mefatîhu'l-gayb/et-Tefsîru'l-kebîr*, 3/630.

⁵⁸ Râzî, *Mefatîhu'l-gayb/et-Tefsîru'l-kebîr*, 3/630.

tarzındaki bir cümle anlamsızdır. Zira elma ile dolap birbirlerinden tamamen farklı oldukları gibi aralarında yeme bakımından hiçbir benzerlik de söz konusu değildir. Öyleyse “sihir” ile “meleklerle indirilen şey” arasında da ilk örnekteki gibi hem bir farklılık hem de bir yönüyle de olsa bir benzerlik olması gerekmektedir.

Kanaatimizce âyet-i kerimedeki tabirin de işaret ettiği üzere Hârût ile Mârût’a indirilen şey, sihrin mahiyetine yönelik bilgilerdir. Sihrin yaygın olduğu bir ortamda, insanları sihirle büyüleyip kandıran sihirbaz ve hokkabazların yaptıklarının gerçeği yansıtmadığı, bu kandırma işini nasıl yaptıkları bilgisidir. İki melek, insanları hak yoldan saptırmak ve yanlış tercihlerde bulunmaya zorlamak maksadıyla yapılan sihirlerin mahiyetine dair bilgileri öğretiyorlardı. Ancak insanların büyük çoğunluğu öğrendikleri bu bilgileri sihirden ve onun kötülüklerinden korunmak için kullanacakları yerde, söz konusu bilgileri uygulamaya koymak suretiyle sihirbazların yaptıklarının aynısını yapmayı, onlar gibi insanlara fayda değil zarar verecek eylemler gerçekleştirmeyi yeğliyorlardı. Hz. Musa’ya meydan okuyan sihirbazların özel ip ve değneklerinin içine hususi bir şekilde koydukları civa ile sıcakta titreyip hareket eder gibi bir hal aldığını öğrenen bir kimsenin, demek ki insanları bu şekilde kandırıyorlarmış deyip bilinçleneceğine, ben de aynısını yapıp insanları korkutabilirim, kendimi insanlara olağanüstü güçleri olan birisi gibi tanıtabilirim sevdasına kapılması gibi bir tavır içerisine giriyorlardı. Gerçekte sihrin kendisini öğretmekle, insanları zararlarından koruma maksadıyla yapılan sihrin nasıl yapıldığını, görüntüsünün gerçeği yansıtmadığını, yanılmaya sebep olan hususların mahiyetinin ne olduğu bilgisini vermek ise farklı şeylerdir. Ancak her ikisini de insanların zararına kullanabilme bakımından bir benzerlikleri de bulunmaktadır. Öyleyse zararlı şeylerin mahiyet ve keyfiyetine yönelik bilgileri öğrenirken dikkatli davranmalı, onları insanların zararına olacak şekilde kullanma yoluna gitmenin büyük bir sorumluluk doğuracağı kesinlikle unutulmamalıdır. Nitekim Hârût ve Mârût da bu bilgileri öğretirken insanları uyardırmayı ihmal etmemişlerdir.

Korumak ve korunmak maksadıyla sihir gibi zararlı bir şeyin mahiyetine dair bilgileri öğretmek, melekler için bir sorun teşkil etmediği gibi peygamberler için de bir problem oluşturmamaktadır. İhtiyaç durumunda hangisi bu bilgilendirmeyi yaparsa hayırlı ve güzel bir iş yapmış olur. Mütevâtir olan ve tercih edilen kıraat bağlamında iki meleğin, eşleri birbirine düşürme derecesine varacak derecede insanlar için zararlı sonuçlar doğurabilen sihrin mahiyeti konusunda bilgilendirme yapmaları, onların melek özellikleriyle tezat teşkil eden bir sonuç ortaya çıkarmaz. Ayrıca ikinci bir kıraat olarak nakledilen “iki hükümdar (peygamber)” kıraati bağlamında aynı görevi iki peygamberin örneğin Davud ve Süleyman peygamberlerin yerine getirmiş olmaları, onların peygamberlik özellikleri ve ısmet sıfatları bağlamında da bir problem oluşturmamaktadır. Öyleyse öğretilen şeyin sihir olmayıp sihrin mahiyetine dair bilgiler olduğu görüşü, daha isabetli ve daha kapsayıcı bir görüştür. Âyetin üslubu ve karineler bağlamında bizim tercihimiz ise Hârût ve Mârût’un iki melek oldukları, insanlara, onları korumak amacıyla sihrin mahiyetine dair bilgiler öğrettikleri yönündedir. İnsanlardan küçük bir azınlık bu bilgiler ışığında gerçekleri kabullenip kendilerini sihrin zararlı sonuçlarından korurken, büyük bir çoğunluk öğrendikleri bu bilgileri, sihir yapma ve insanların arasına fitne sokabilme gayesiyle kullanmışlardır.

Funding / Finansman: This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Conflicts of Interest / Çıkar Çatışması: The authors declare no conflict of interest. / Yazarlar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Kaynakça

- Bedir, Ahmet - Tunçbilek, H. Hüseyin. "Harut ve Marut İki Melek mi?" *Harran Üniversitesi İFD* 10/4 (2002), 1-28.
- Beydâvî, Kâdı Nâsıruddin Ebu Said Abdullah İbn Ömer b. Muhammed eş-Şîrazî. *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*. Beyrut: Dar-u İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1418.
- Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1979.
- Fatiş, Emrullah. "Meleklerin Masumiyeti Bağlamında Harut ve Marut Problemi". *Bilimname* 24/1 (2013), 135-152.
- Heyet. *Kur'an Yolu Tefsiri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2022.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir b. Muhammed et-Tûnusî. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. Tûnus: ed-Dâru't-Tûnusiyye, 1984.
- İbn Hişâm, el-Ensârî. *Muğni'l-lebîb an kutubi'l-e'ârîb*. Kuveyt: el-Silsiletu't-Turasiyye, 1421.
- İbn Kesîr, Ebu'l Fidâ İsmâil ed-Dimeşkî. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*. Riyad: Dâr-u Taybe, 1420.
- Karataş, Şuayip. "Kur'ân'da Geçen Hârût ve Mârût İsimlerinin Meleklğine Dair". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of International Social Research* 12/62 (2019), 1782-1789.
- Kurtubî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed Şemsuddin. *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1384.
- Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*. Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426.
- Parlak, Ali. "Esbâb-ı Nuzûl Bağlamında Hârût ve Mârût Kıssasının Mahiyet Analizi". *Ankara Üniversitesi İFD* 55/1 (2014), 1-15.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî. *Mefatihu'l-gayb/et-Tefsîru'l-kebîr*. Beyrut: Dâr-u İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Et-Teb'atu's-Sâlise, 1420.
- Sa'lebî, Ahmed b. Muhammed b. İbrahim. *el-Kesfu ve'l-beyân an tefsiri'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâr-u İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1422.
- Sarıkcıoğlu, Ekrem. "Babil'de Hârût ve Mârût'un Meleklği Meselesi". *Süleyman Demirel Üniversitesi İFD* 33/2 (2014), 141-146.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed. *Fethu'l-Kadîr*. Dimeşk: Dâr-u İbn-i Kesîr, 1414.
- Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'an*. Lübnan: Müessesetu'r-Risâle, 1420.